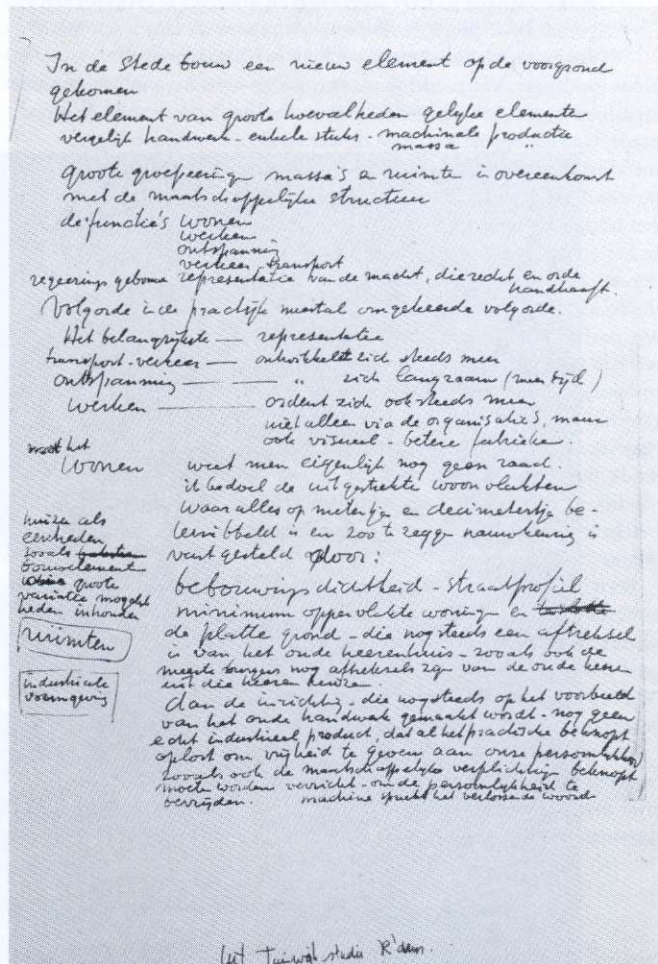

HET CENTRUM LOZE LABYRINT

Gerrit Rietveld is bekend van het Schröderhuis en de rood-blauwe stoel. Minder bekend is hij als architect van woningbouwcomplexen, waarvan die in Utrecht-Hoograven en Utrecht-Kanaleneiland het grootst zijn. Nog minder bekend is de betekenis van zijn studies op het gebied van woningbouw en stedebouw voor de architectuur van na 1945.

De verkavelingsvorm van het stedebouwkundig plan voor Utrecht-Hoograven maakt gebruik van herhaalbare wooneenheden, de zogenaemde stempels. Deze werd door de Rotterdamse Dienst Stadsontwikkeling in 1949 ontwikkeld voor de wijk Pendrecht. De geschiedenis en betekenis van deze wooneenheid zijn diverse malen uitvoerig beschreven.¹ Het belangrijkste kenmerk van het Pendrechtmodel is zijn symmetrische opbouw. Deze werd verkregen door een eerder ontwikkelde wooneenheid te spiegelen. Twee spiegelbeeldige eenheden vormen een nieuwe grotere eenheid. Zo ontstaat een symmetrie die het oude beeld van de straat opnieuw invoert én wordt een sterke differentiatie bereikt tussen de verschillende openbare ruimtes: verkeersstraten, openbaar groen binnen het blok, en speelstraten. De versmalling in de lange speelstraten, veroorzaakt door de dwarsgeplaatste laagbouw, doet een soort pleinruimtes ontstaan, bedoeld voor spel en verpozing. De hoofdrichting van deze grote eenheid wordt bepaald door de richting van de drie- en vierhoge blokken.

Het principe van het verkavelingsmodel Pendrecht is in het bestemmingsplan voor Hoograven uit 1954 gekopieerd. De invulling met

1. Jan de Heer, 'Architectuur en serie', *Architectuur en Planning: Nederland 1940-1980*, Umberto Barbieri (red.), Rotterdam, 1983, pp.48-91; Rob Bijhouwer e.a., 'De vorm van de herhaling, *Architectuur en planning* (a.w.), pp.92-145; J. Schilt, '1947-1957: tien jaar 'Opbouw'', *Het nieuwe bouwen in Rotterdam 1920-1960*, Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, 1982, pp.139-170.

Gerrit Rietveld, aantekeningen over stedebouw, ongedateerd.

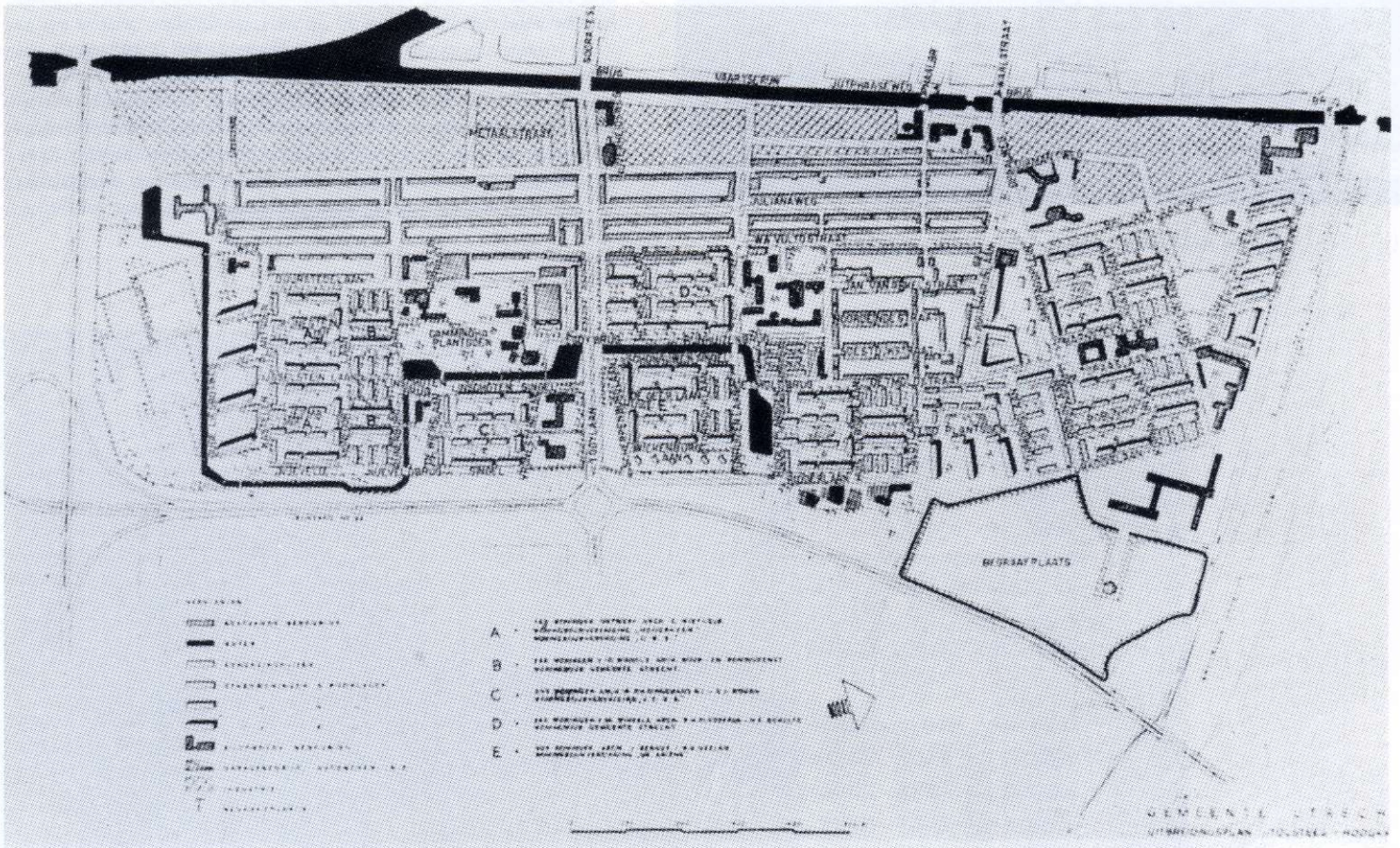
woongebouwen wijkt licht af van het Rotterdamse voorbeeld. De wijk Hoograven bestaat uit acht van deze eenheden. Ze hebben niet allemaal exact dezelfde verkavelingsvorm en zijn bovendien door verschillende architecten ingevuld, waaronder G. Rietveld, S.J. Wouda, J. Bedaux, R.H. Fledderus en anderen

HOOGRAVEN

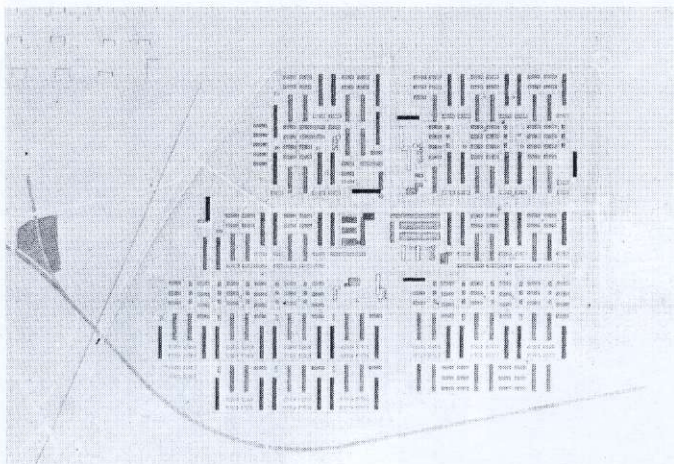
Hoe sterk de verschillende architectonische oplossingen van het model uiteen kunnen lopen, toont de vergelijking van de uitwerking van Rietveld met die van Bedaux. Die vergelijking is interessant omdat Rietveld een exponent was van de oudere generatie modernisten, die van een starre voorgeschreven stedenbouwkundige vorm, zelfs al was ze modern, niets

moesten hebben. Bedaux daarentegen moet worden gezien als een eigenzinnig traditionalist, die op zijn beurt niets moest hebben van de doctrinaire voorschriften van de Delftse School. Bedaux kon teren op ervaringen met woningbouw in Sluis, Bergen op Zoom en Den Bosch. Rietveld had in de jaren dertig een paar rijen woningen gebouwd en had tijdens de oorlog in samenwerking met onder meer Van Tijen aan de studies voor de uitbreiding van Rotterdam gewerkt.

In het plan voor Pendrecht zijn de verschillende verkavelingseenheden zo gerangschikt dat er een zekere architectonische continuïteit van de wijk als geheel ontstaat. In de verkaveling van Hoograven figureren de stempels als losse eenheden, van elkaar gescheiden door singels, verkeerswegen en voorzieningstroken. Alleen in het zuidelijke deel zijn twee door Rietveld ontworpen eenheden aan elkaar gezet.

Dienst Stadsontwikkeling, Uitbreidingsplan Tolsteeg-Hoograven, Utrecht, 1954

L. Stam-Beese, ontwerp Pendrecht, oktober 1949

Gerrit Rietveld, *Robijnhof*, Tolsteeg, binnenterrein, opname 1957

Het isolement van de eenheid komt het sterkst naar voren in de uitwerking van Bedaux. Het afsluitende karakter van de hogere randbebouwing die het stedenbouwkundig plan voorgeschreef heeft hij versterkt door de openingen tussen de woongebouwen te voorzien van hoge pergola-achtige poortconstructies. Ondersteund door de vormgeving van de voorgevels verschaft dat de buitenrand een zekere strengheid. Nadat men door de poort is binnengegaan, ervaart men een zekere, nog steeds iets voorname, gemoedelijkheid. Via het binnenplein, omgeven door galerijwoningen, waarvan de galerij het plein als een soort zuilengang omzoomt, komt men bij de lagere bebouwing, die ook is voorzien van forse pergola's. Er is een strikt onderscheid tussen de stedelijke pleinruimte en het openbare groen temidden van de woongebouwen. De groene ruimte is niet vormgegeven als speelplaats of ander gebruiksgroen, maar als een sereen gazon met een even afstandelijk karakter als de gesloten buitenrand van het complex. Bij de noordelijke begrenzing van de laagbouw aan de singel is de strenge afgeslotenheid het minst voelbaar.

De vormgeving van de gebouwen heeft een aantal interessante aspecten. In de gevels van de portiekflats manifesteren de verticale glasstroken van de trappenhuizen zich duidelijk. Het dak is iets teruggelegd en ter plaatse van de kopflats een kwartslag gedraaid. De topgevel die daardoor ontstaat heeft een klassieke referentie, die de betekenis van de poortconstructies versterkt. Verder suggereert de maat van de topgevel dat men overal te maken heeft met een elegant smalle

J. Bedaux, *Stormdijklaan*, Hoograven, hogere randbebouwing, opname 1988

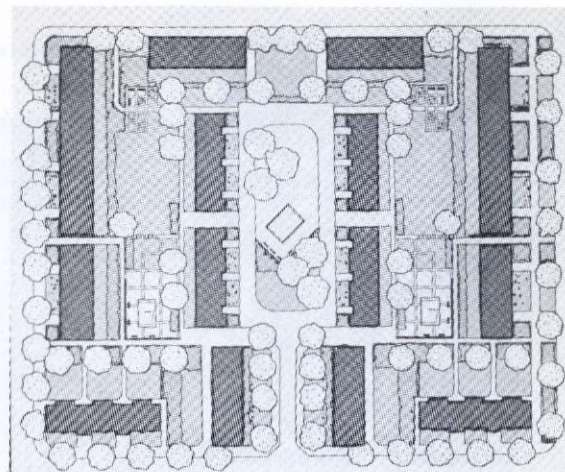
J. Bedaux, *Stormdijklaan*, Hoograven, lagere bebouwing met pergola's, opname 1988

bebouwing. De keuze en behandeling van het materiaal en de gehanteerde ornamentiek, zoals het voor Bedaux kenmerkende smeedwerk, wekken de indruk van degelijkheid en vakmanschap. Vooral het project van Bedaux in Den Bosch staat wat omvang en vormgeving betreft dicht bij dit Utrechtse project.

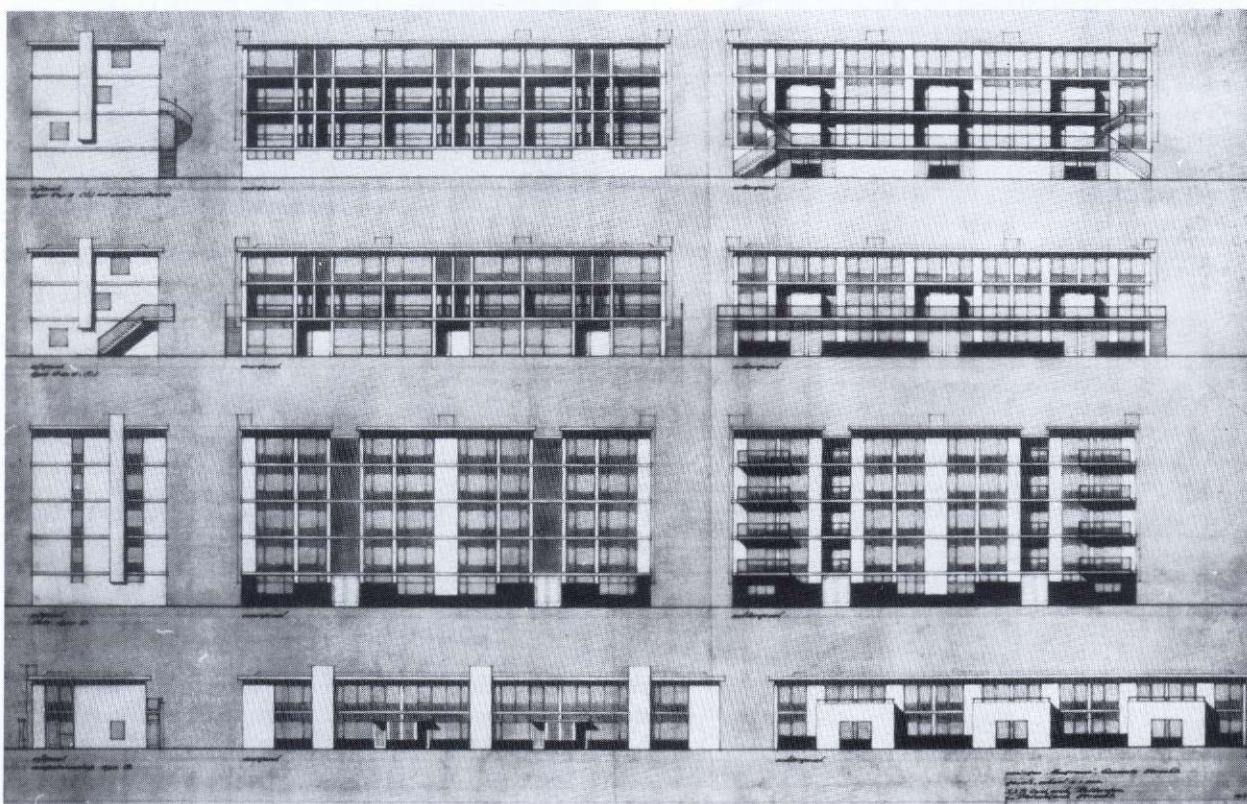
Bedaux werkte één eenheid uit, Rietveld drie. Van deze drie liggen twee kleine, samengevoegde eenheden in het zuidelijke deel en een iets vergroot stempel in het noorden. De materiaalbehandeling door Rietveld is heel anders. Hij gebruikt verschillende kleuren baksteen om te suggereren dat de massa van de gebouwen is samengesteld uit vlakken. Op dezelfde manier maakt hij het dak los van de onderbouw. Om de lengte van de lange gevelvlakken visueel te bekorten wordt een plastisch motief toegepast: bij de hoogbouw door ter plaatse van het portiek het dak te onderbreken, bij de drie-hoogbouw door de holle ruimte met kubus boven de entree en bij de laagbouw door de uitbouw van de ingang. Daardoor doen de rijen woningen zich eerder voor als kralen aan een ketting, zoals hij daarvoor in zijn werk bij de kernhuizen al had uitgeprobeerd, dan als een gladde strook.

Deze visuele losheid was één van de vormen van verzet tegen de rigiditeit van het stedenbouwkundig plan. Hij heeft verder de drie openbare ruimtes tussen de blokken op een gelijkwaardige wijze behandeld en wel als gebruiks- en speelgroen. De woningen in de driehoge blokken in het midden van de stempel hebben, om de gelijkwaardigheid van de drie groene ruimtes te benadrukken, hun voordeuren zowel aan het

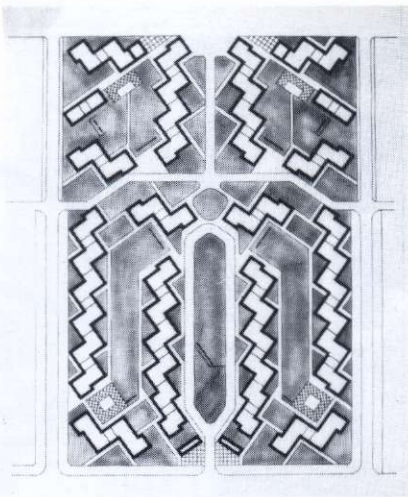

Gerrit Rietveld, *Hoograven*, openbaar groen, Goed Wonen, 1957

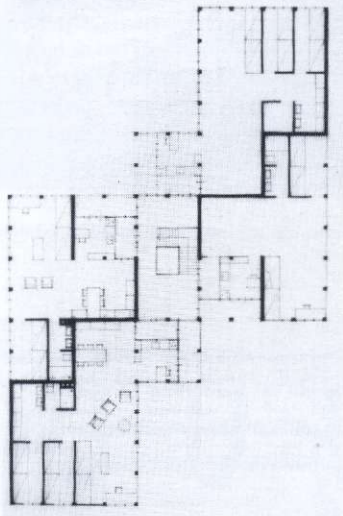
middenplein als aan het binnenterrein. Opvallend zijn de kleine paden die Rietveld waar mogelijk aanlegt om de binnenterreinen te betreden. De aristocratische afstandelijkheid, de even aristocratische gemoedelijkheid en de keurige opsmuk van het project van Bedaux staat in schril contrast met de uitdrukkelijke poging tot democratisering van de woonomgeving die Rietveld nastreeft door middel van een meer open en gelijkwaardiger architectuur.

Gerrit Rietveld, *Hoograven*, geveltekening woningtypen, schaal 1:600

Gerrit Rietveld, *Hoograven*, variant bebouwingsplan, 1954

Gerrit Rietveld, *Hoograven*, variant bebouwingsplan, woningplattegronden.

2. W. van Tijen e.a., 'Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam', *De 8 en Opbouw*, 9 (1941), p.117 e.v.
3. W. van Tijen e.a., *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*, Rotterdam, 1941. Zie voor een uitgebreide bespreking van dit boek T. Idsinga, 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960: wat is stedelijk wonen in een open stad?', *Het Nieuwe bouwen* (a.w.).

De grootste betekenis van Rietveld voor de naoorlogse architectuur en stedenbouw ligt echter niet in de betrekkelijk volgzaam invloefening die hij van zijn woningontwerpen maakt. Een enkele blik op het variantplan voor Hoograven verduidelijkt dat zijn eigen gedachtengang vreemd is aan de gangbare opvattingen over woningbouw en stedenbouw. Het verkeerscircuit blijft in grote lijn gehandhaafd, de bebouwing echter verandert rigourees. In plaats van gebouwen die straten begeleiden ontwerpt hij S-vormige torentjes die diagonaal op het stratenpatroon zijn gelegd. In één klap zijn de bepaaldheid van straat en binnenterrein verdwenen, evenals de eenduidige richting van het complex. De uitgewerkte plattegronden die bij dit plan voor Hoograven horen, zijn voor het ontwerp van een flatgebouw te Arnhem in 1959 op een prachtige wijze verder ontwikkeld. In de hier afgebeelde variant zijn de torentjes samengevoegd tot getande zig-zag-blokken.

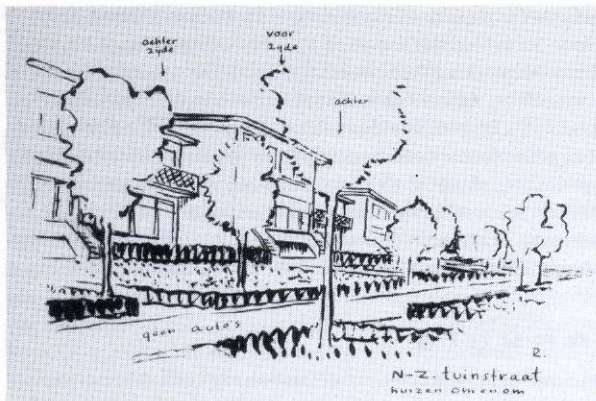
Deze niet-gerealiseerde plannen voor Hoograven staan niet op zichzelf. Gedurende de periode dat Rietveld zich bezig hield met de architectonische uitwerking van de relatie tussen woningbouw en stedenbouw, produceert hij een volledig eigen idoom - in de samenwerking met van Tijen c.s. bij de studie voor Rotterdam-Zuidwijk, of samen met 'de 8' bij de voorbereiding van het ontwerp voor Nagele, of bij zijn eigen grotere woningbouwstudies. Hij heeft dit echter nooit in de woningbouw kunnen toepassen, maar het moet wel een verpletterende indruk hebben nagelaten op de jongere generatie architecten.

De middelen en de gedachtengang die hij hanteert zijn van een grote eenvoud. Het geloof in de uitgangspunten van een beeldende architectuur, zoals die in 'De Stijl' waren geformuleerd, was nog steeds krachtig. Met een bizar simpele logica heeft Rietveld de moderne stedenbouw naar een waarlijk monstrueus einde geleid. De door hem bedachte 'turbineverkaveling' voldoet inderdaad aan de eisen van de beeldende architectuur en rekent af met de frontaliteit, de symmetrie, de ongelijkwaardigheid van de delen etc. Het is onbegrijpelijk dat mensen als Bakema, van Eyck, of zijn zoon Jan Rietveld die dit werk van Rietveld hebben gekend, hier nooit publiekelijk op hebben gewezen. Zij hebben verzuimd Rietveld deelgenoot te maken van de roem die zij er zelf mee hebben geoogst.

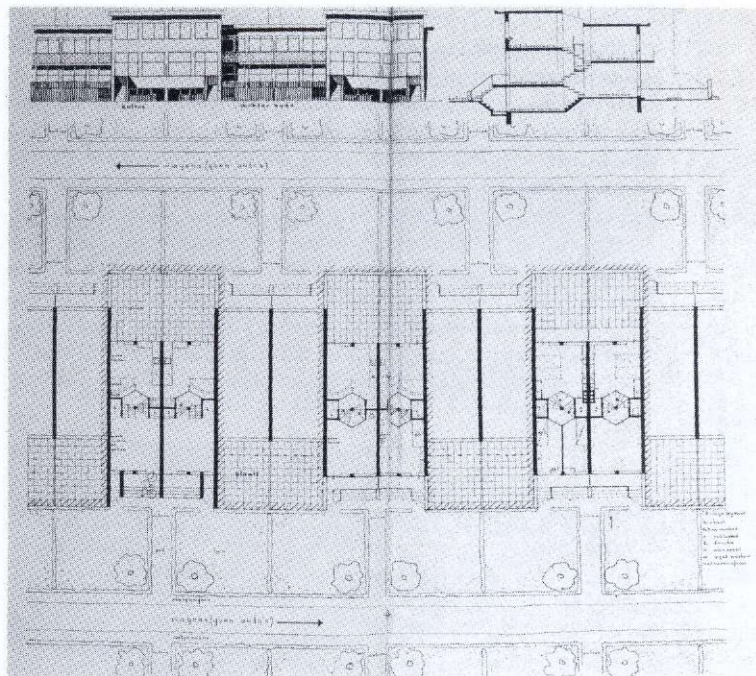
EEN NIEUWE VOLKSWONING

In het navolgende relaas fungeren de geschiedkundige feiten eerder als factoren in de analyse van de logica van een fatale (stedenbouwkundige) strategie, dan als de fundamenten van een waar verhaal. In 1941 worden in het tijdschrift 'de 8 en Opbouw' twee studies gepresenteerd². De eerste, 'Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam'³, biedt een moderne architectonische oplossing voor de schade aan de stad na het bombardement van mei 1940 en is van de hand van de architecten Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek. De tweede, getiteld 'Een nieuwe volkswoning', is van Rietveld en geeft een model voor een brede toepassing van het door hem ontworpen kernhuis op een mogelijke situatie in Utrecht.

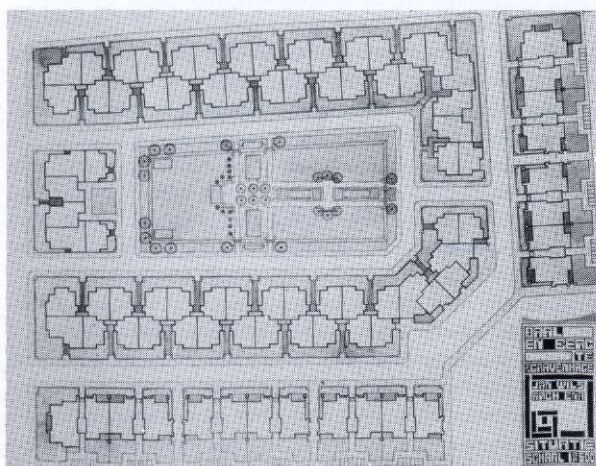
In tweërlei opzicht bestaat er verwantschap tussen beide studies. Van Tijen c.s. brengen in een iets gewijzigde vorm Rietvelds kernhuis naar voren. De architectonische vormgeving van de bouwblokken draagt dezelfde kentekenen als die van de rij kernhuizen, zoals de dakvormen en de sprongen in de massa. Aan de andere kant kiest Rietveld in Utrecht een verkavelingsvorm die overduidelijk een variant is op de verkaveling van het noord-oostelijke deel van het Rotterdamse plan. Precies deze factoren, woningtype, bouwblok en verkavelingsvorm, zullen in de jaren daarna in de thematiek van de wooneenheid een belangrijk deel van de discussie uitmaken. Beide studies staan aan het begin van een ontwikkeling die beslissend zou blijken te zijn voor de

Gerrit Rietveld, schetsontwerp Tolsteeg, straatbeeld met kernwoningen.

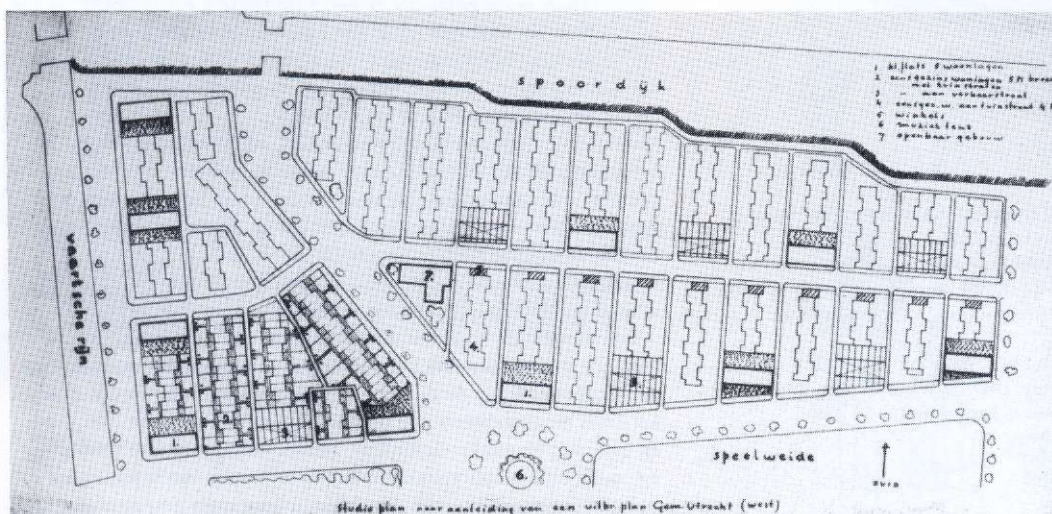

Gerrit Rietveld, schetsontwerp Tolsteeg, ontwerp kernwoningen, schaal 1:600

Jan Wils, Papaverhof, 1920

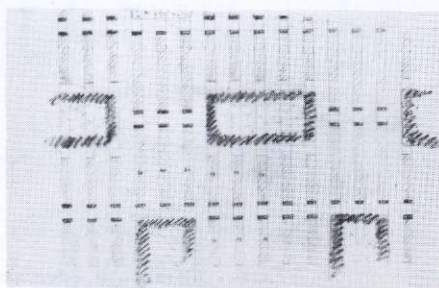
Nederlandse architectuur van na de Tweede Wereldoorlog. In het plan van Rietveld is gebruik gemaakt van een soort strokenverkaveling. De stroken worden aan de zuidzijde beëindigd door flats, wisselend hogere en lagere. De brede straten zijn bestemd voor het autoverkeer en de smallere, die noord-zuid lopen, voor voetgangers. De stroken bestaan uit kernhuizen. Deze zijn twee aan twee gegroepeerd, telkens per twee een halve slag gedraaid en naar gelang de ontsluiting naar voren of naar achteren geplaatst. Zo ontstaat een kettingverkaveling die in 1920 ook al eens door Jan Wils in de Papaverhof in Den Haag was toegepast.

Gerrit Rietveld, schetsontwerp Tolsteeg, 1941

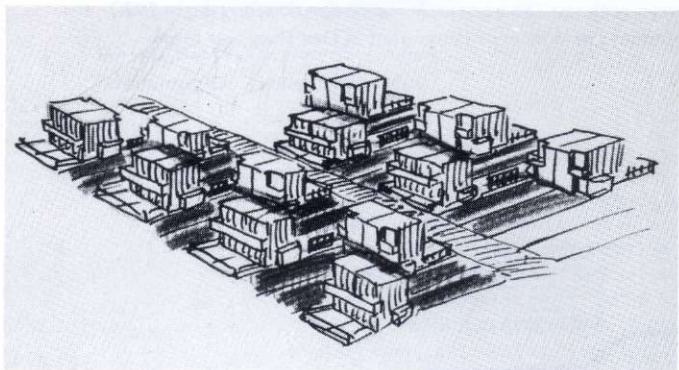
Het groen tussen de stroken bestaat uit privé-tuinen, terwijl een openbaar groengebied aan de zuidkant van het plan is gedacht. Er bestaat een studieschets van Rietveld uit 1938, die hetzelfde verkavelingsmodel als uitgangspunt heeft. Deze schets bevat naast een berekening van de bebouwingsdichtheid ook een aanduiding van de vorm, oriëntatie en verspreiding van de groengebieden in het model. Kennelijk om de heersende richting te doorbreken, die voortkomt uit de oriëntatie van de woningen in de strokenverkaveling, wordt de hoofdrichting van de groengebieden afwisselend een kwartslag gedraaid. Het is een eerste poging om het lineaire karakter van de verkaveling minder streng te maken.

Er bestaat een andere schets van Rietveld, waarin hij de schakels van de kettingverkaveling van kernhuizen van elkaar losmaakt en de blokken van twee woningen als losse paviljoens in de verkaveling legt. Hij

Gerrit Rietveld, verkavelingsmodel met kernwoningen, 1938

Gerrit Rietveld, verkaveling met losse kernwoningen, ongedateerd

4. G. Rietveld, 'Een nieuwe volkswoning', *De 8 en Opbouw*, 9 (1941), p.122.
5. Jan de Heer, 'Stijl en woningtype: Berlage's woningbouw', *OASE* 21 (1988), pp.2-21; ook in: H.P. Berlage, *Verzameld werk*, Alphen a/d Rijn, 1988.
6. T. Idsinga en J. Schilt, *Architect W. van Tijen 1894-1974*, Den Haag, 1987; zie ook T. Idsinga, 'Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1940-1960'.

handhaaft daarbij de uitgangspunten van de kettingverkaveling door aan de voor- en achterzijde van de rij een ontsluitingsstraat te leggen met daaraan afwisselend voor- en achtertuinen. Door de schakels los te maken, voegt Rietveld een ruimtelijke dimensie aan de verkaveling toe: de diagonaal. De ruimtelijkheid van het stedenbouwkundige plan wordt niet alleen gedomineerd door de richting van het stratenpatroon, maar ook door richting, plasticiteit en accentuering in de kettingstrook. De losse schakels doorbreken de straatrichting en meer in het algemeen de dominantie van de straat in de compositie van het stadsbeeld. Daarmee wordt een gelijkwaardige ruimtelijkheid in alle richtingen bereikt.

KERNHUIS

Dit thema van het teniet doen van de heerschappij van de straat vertoont overeenkomst met de wijze waarop Rietveld het herenhuis heeft getransformeerd. Noch het herenhuis, noch de stedenbouwkundige organisatie van de huizen aan straten, grachten en pleinen en de wijze waarop deze architectonisch worden gepresenteerd door middel van de façade, acht hij geschikt voor de moderne arbeiderswijken. De façade wordt aan het herenhuis ontnomen door in de kernhuizen de voor- en achtergevel gelijkwaardig te maken. In de kettingverkaveling wordt dat benadrukt door de woningen in de rij twee aan twee om te draaien, zodat wisselend een voor- en een achterkant, voor zo ver die nog bestaan, naast elkaar in de rij staan. De klassieke opbouw van het herenhuistype met een sterke horizontale ontwikkeling van de vertrekken in de diepte van het huis, waarbij de vertrekken door een gang worden ontsloten, wordt op een belangrijk punt gewijzigd. Het principe van een diepe woning in een rij blijft gehandhaafd. De façade echter verdwijnt en daarmee de rituele entree met zijn stoep, voordeur en vestibule. Daarvoor in de plaats komt een uiterst informele, nogal dubbelzinnige entree - alsof je door de bijkeuken binnenkomt - die door het sousterrain naar de spiltrap voert in het midden van het huis. Deze spiltrap heeft de ontsluitingsfunctie van de horizontale gangen overgenomen. Alle vertrekken die in split-level boven elkaar liggen, worden door de trap ontsloten, waardoor een vertikaal georganiseerde ruimtelijkheid van de woningen gaat prevaleren boven de traditioneel horizontale van het herenhuis.

Het tweede oogmerk van het kernhuis is het stimuleren van de industrialisatie van de woningbouw. De kern, vloeren, wanden en puien kunnen in de fabriek worden gemaakt en op de bouw geassembleerd. In de toelichting bij 'Een nieuwe volkswoning' betoogt Rietveld: *'Door massaproductie en industrialisatie is het product, bestemd voor velen, niet meer zoals vroeger een imitatie of verkleining van het product, dat bestemd is voor de enkeling, maar maatgevend: en het product voor de enkeling is hooguit een luxe uitgave van deze grondvorm.'*⁴

Massificatie heeft een nieuw type woning doen ontstaan. Dat nieuwe type wordt als grondvorm maatgevend voor een luxere en grotere uitvoering, maar ook voor de nieuwe stedenbouwkundige organisatie van grote aantallen van dit type. Daarmee is een definitieve omkering bewerkstelligd van de determinerende rol van het herenhuis voor de volkswoningbouw en de architectuur van de stad. Deze wending neemt al in de woningbouwprojecten van Berlage een aanvang.⁵

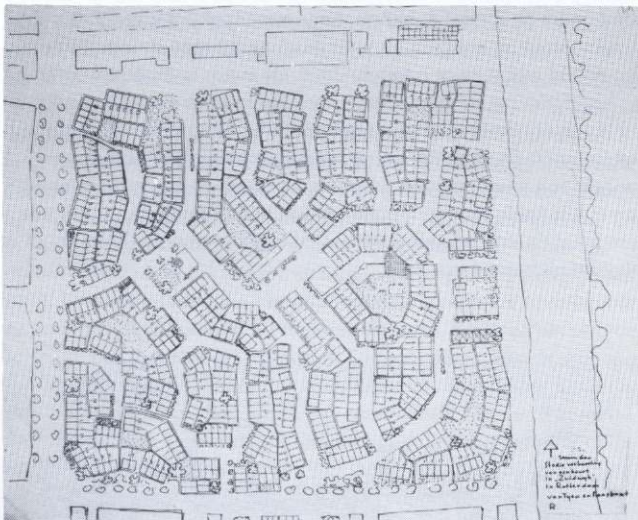
Opvallend is de binariteit waarin Rietveld zijn oplossingen formuleert. De scherpe dialectiek van de tegenstellingen in het herenhuis en de bemiddelende rol die de architectuur daarin vervult, worden in het kernhuis geneutraliseerd. De opposities van voor en achter, van straat en tuin, van formeel en informeel, van bel-etage en andere verdiepingen, van hoofd- en bijvertrekken, blijven weliswaar van kracht, maar de polariteit is afgezwakt. Het verschil is in hoge mate geneutraliseerd en

de architectuur is niet uitsluitend meer voorbehouden aan de formele, representatieve orde.

Tijdens de oorlog wordt Rietveld door van Tijen en Maaskant betrokken bij de studies voor de uitbreiding van Rotterdam.⁶ Achtereenvolgens werkt hij in 1943 aan de Studie voor een Stedelijke Tuinwijk en in 1945 aan het plan voor Zuidwijk, waarvan een tweede versie in 1947/48 wordt gemaakt. Met van Tijen c.s. werkt hij na de oorlog nog een paar maal samen, zoals voor een tweetal woonwijken in Vlaardingen en een woningbouwproject in Amsterdam-Geuzenveld. De samenwerking met van Tijen vraagt nadere studie. Van Tijen is een groot voorstander van de toenadering tussen moderne architecten en de traditionalisten van de Delftse School. Hij is met name degene die het architectonisch huwelijk inzegt van beton en baksteen, de zogenaamde shake-hands-architectuur. De invloed van Van Tijen op Rietveld is denkelijk groot, zeker waar het gaat om de nieuwe vormen van materialisatie in de woningbouw. Maar ook in sommige van de stedenbouwkundige configuraties is zijn invloed zichtbaar.

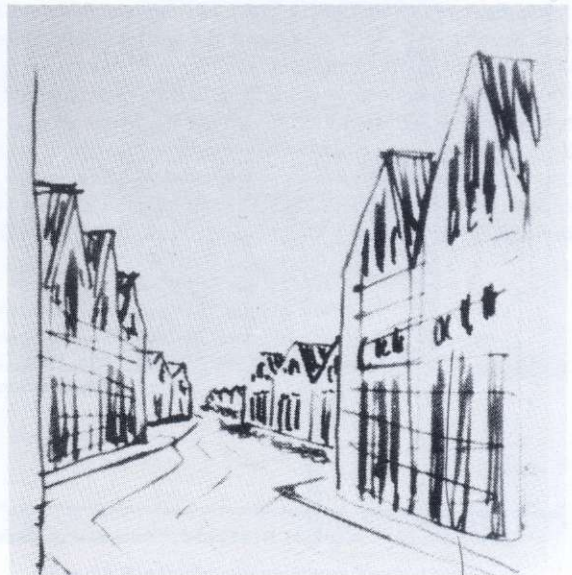
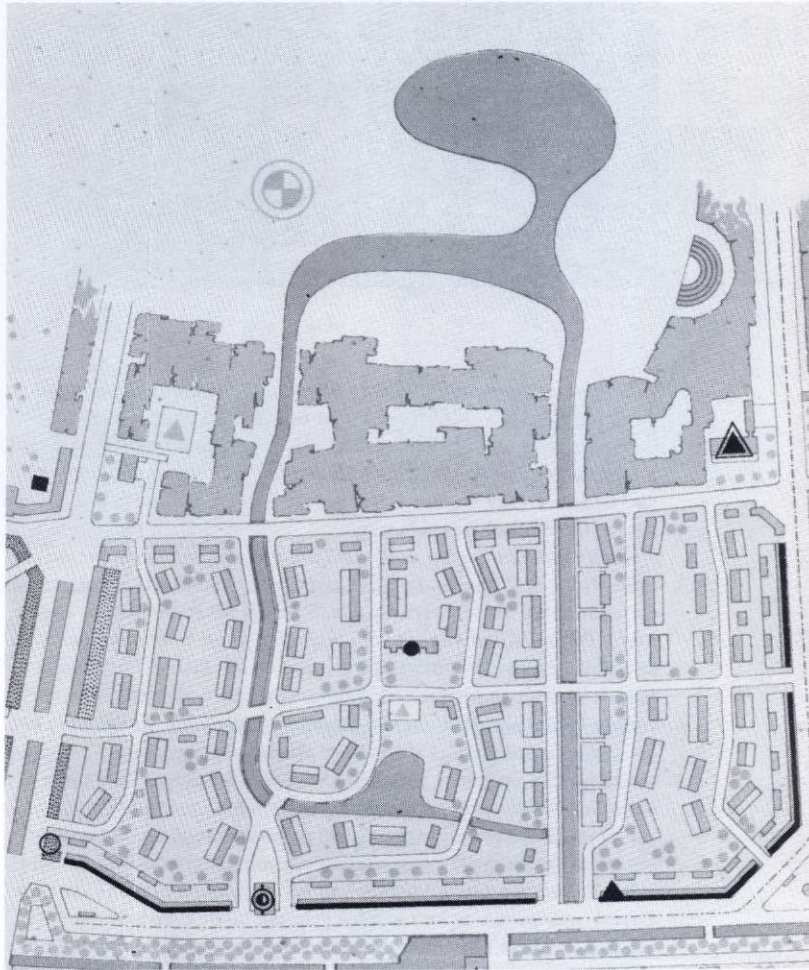
ZUIDWIJK

We pikken de draad op bij de plannen die Rietveld ontwierp voor Zuidwijk. In het centrale noorden van de wijk ligt een middenstandsbuurt van zijn hand. De buurt is omgeven door een rand met gesloten bebouwing. Op kneuterig ongedwongen wijze zijn daarbinnen geknikte straten geprojecteerd waaraan kleine woningblokjes liggen. Lage dichtheid, schilderachtige groepering, groen en waterpartijen vormen de ingrediënten. Toch kennen we meer van dit soort pittoreske stedenbouw van Rietveld. Te denken valt aan een plan voor Gorkum uit 1943, een plan voor Nagele uit 1948 en een studievariant voor de zuid-oost buurt van Zuidwijk uit 1945. In deze laatste variant is de bebouwingsdichtheid veel hoger. Er is minder groen aanwezig en de waterpartij is bezijden het plan gehouden. Het plan is het summum van Sitte-achtige romantische stedenbouw ooit door een moderne architect getekend.

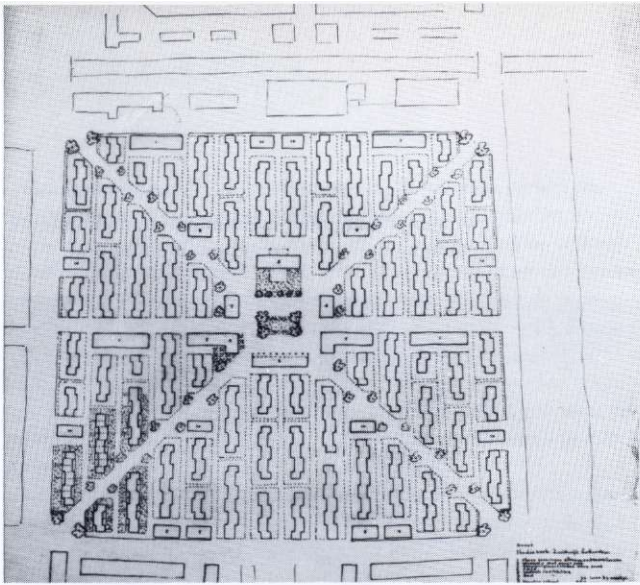

Gerrit Rietveld, schetsontwerp Zuidwijk, 1945

W. van Tijen, *Uitbreidingsplan Zuidwijk (fragment), middenstandsbuurt, ontwerp Gerrit Rietveld, 1945*

Gerrit Rietveld, schetsontwerp Zuidwijk, straatbeeld, 1945

Gerrit Rietveld, Zuidwijk, schetsontwerp met kernwoningen, 1945

Voor deze zuid-oost buurt bestaat nog een studievariant van Rietveld. De opzet hiervan wordt beheerst door een streng symmetrische kettingverkaveling met kernhuizen. Het plan wordt doorkruist door twee diagonalen en een oost-west as waarover het autoverkeer zich beweegt. De rest is voetgangersgebied. Aan het centrale plein en de verkeersstraten liggen de openbare gebouwen.

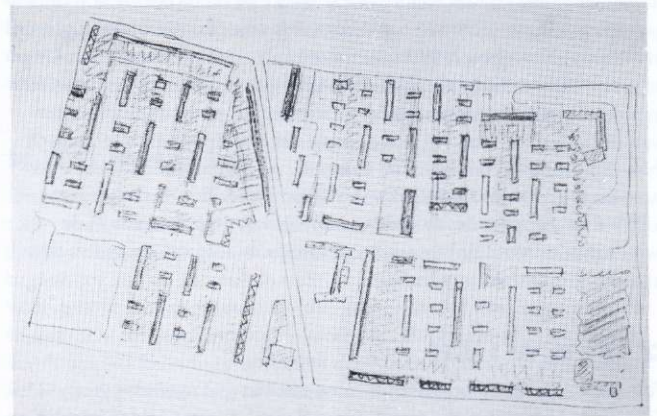
Beide varianten werden door van Tijen niet opgenomen in het definitieve plan voor Zuidwijk. De gemeente Rotterdam keurde het plan af en stelde de eis dat bij herziening de dichtheid flink zou worden opgevoerd. Dit had tot gevolg dat het overdadige groen en de waterpartij uit de middenstandswijk moesten verdwijnen en dat Rietveld zich moest richten op een compactere verkavelingswijze. De varianten die hij vervolgens tekent zijn voor ons van belang. Er zijn er drie, de volgorde van ontwerpen is onbekend. Op sommige schetsen is de wijk naar het westen verplaatst, op andere niet. Een eerste verkavelingsstudie is opgebouwd uit wooneenheden, die sinds het boekje 'Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam'⁷ in zwang waren geraakt en in de 'Studie voor een stedelijke Tuinwijk'⁸ programmatisch waren onderbouwd. In 1951 zullen de belangrijkste elementen van het ruimtelijke principe van deze variant opnieuw uit de kast worden gehaald, bij de tweede versie voor het plan Pendrecht van de architectengroep 'Opbouw'. Een tweede variant heeft een soort strokenbebouwing aan rondlopende straten. Deze wordt in de definitieve versie opgenomen, nadat het plan vanuit de noord-west buurt opnieuw in het centrum is geplaatst. Tenslotte is er een situatieloze studie maar daarover zometeen meer.

Zonder uitzondering dienden deze verkavelingsmodellen eenzelfde doel: de rechtlijnigheid van het model van de strokenverkaveling teniet doen. De strokenverkaveling is in feite een rationele bewerking van de verkaveling met gesloten bouwblokken. In het gesloten bouwblok bestond nog een gedifferentieerde ruimte voor diverse vormen van privé-leven, tegenover de eenduidige openbare straat. In de strokenbouw is de privé-ruimte alleen nog voor de woning bestemd en is alle andere ruimte rondom het woongebouw openbaar. Daardoor krijgen beide gevelvlakken een gelijkwaardige betekenis. Er is geen verschil

7. W. van Tijen e.a. *Woonmogelijkheden* (a.w.).
8. W. van Tijen en H. Maaskant, *Toelichting studie voor een stedelijke tuinwijk*, Rotterdam, 1943.
9. Th. van Doesburg, 'Tot een beeldende architectuur', *De Stijl*, 6 (1924) 6/7, pp.78-83.

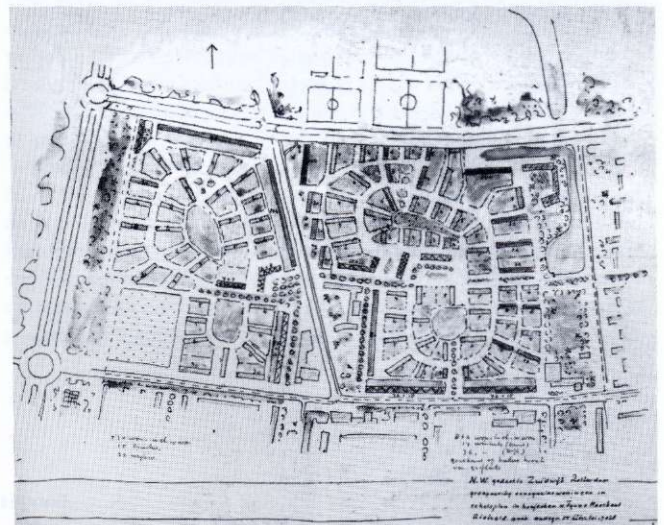
Gerrit Rietveld, schetsontwerp Zuidwijk, 1947/48

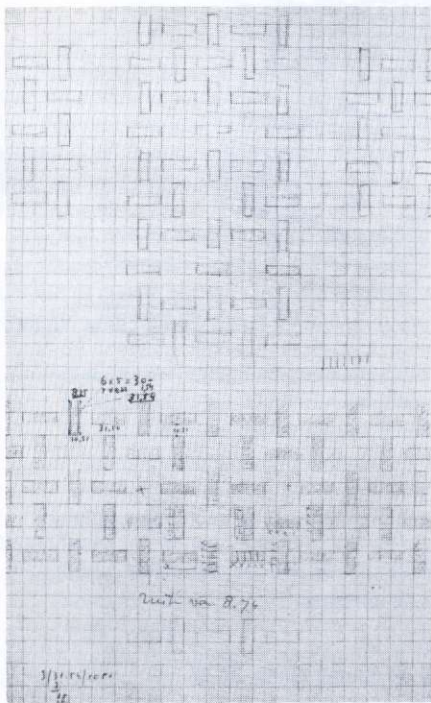
Gerrit Rietveld, schetsontwerp Zuidwijk, 1947/48

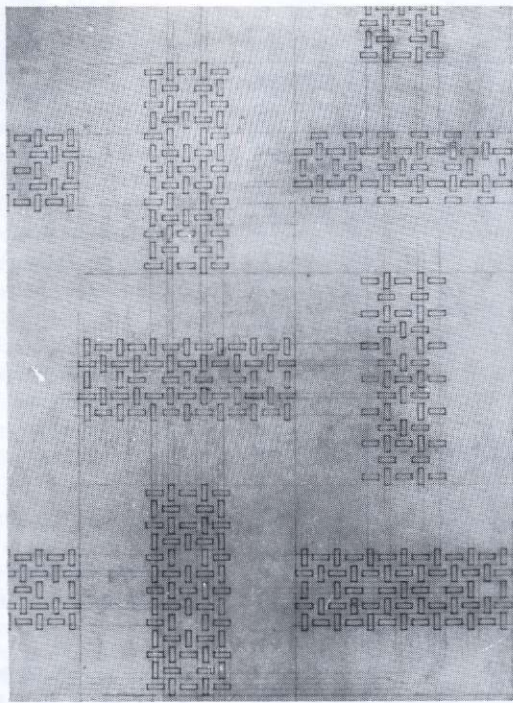
meer tussen voor en achter. Niettemin blijft deze gelijkwaardigheid gedomineerd door de welhaast militaire ordening van de stroken. Ze staan keurig georiënteerd, op gelijke afstand van elkaar en zijn het liefst van gelijke hoogte en lengte. Ze worden toegankelijk door een verkeersweg die langs de koppen loopt en per blok een pad laat aftakken. De architectonische uitdrukking wordt gevormd door het front van de koppen, zoals bij een troepenopstelling, of door het voorste gebouw in het gelid. Van minder betekenis is de expressie van de gevels tussen de gebouwen. De strokenbouw blijft gevangen in de termen van monumentale architectuur.

Om dat te overwinnen heeft Rietveld duidelijk nog niet genoeg vaste grond onder de voeten. Schilderachtige romantiek - dat geldt voor de geknikte straatjes evenzeer als voor de lange gebogen straten - wordt afgewisseld met strenge ruimtelijkheid. De meest radicale afschaffing van het effect van de monumentale architectuur op de strokenverkaveling is echter te zien op de situatieloze studie. Daar vindt hij een oplossing waarin inderdaad 'het begrip monumentaal onafhankelijk is gemaakt van groot en klein.'⁹ Het model van de turbinegroepering uit deze studie heeft een veel grotere reikwijdte dan de kettingstrook met losse schakels. Met schilderachtige shake-hands straatjes heeft het helemaal niets meer van doen.

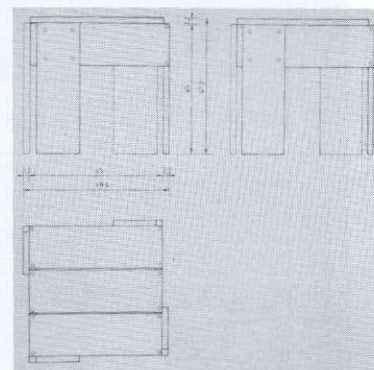

Gerrit Rietveld, situatieloze studie n.a.v. Zuidwijk, tevens rekenmodel, ongedateerd

Gerrit Rietveld, situatieloze studie n.a.v. Zuidwijk, ongedateerd

Gerrit Rietveld, kratmeubilair KRUKJE, 1934

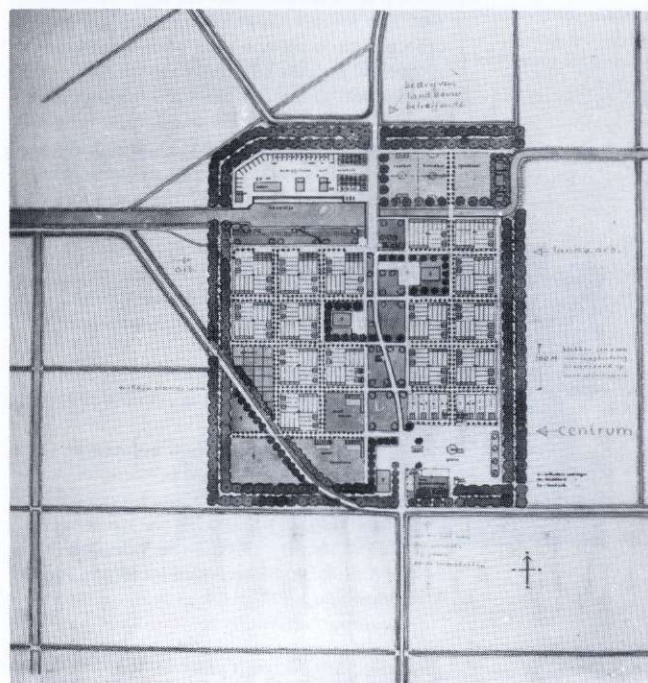
TURBINEVERKAVELING

Het principe is eenvoudig, het gevolg enorm. In de verkaveling met wooneenheden in Zuidwijk liggen tussen de lange gebouwen twee kleintjes. Ze liggen haaks op de richting van de grote. In het richtingspel van het geheel zijn ze van ondergeschikte betekenis. Daarom blijft deze verkaveling erg verwant aan de strokenbouw. In de situatieloze studie zijn de twee kleine vervangen door een grote. Op slag is elke hoofdrichting uit het plan verdwenen, evenals elke straat. Het constituerende element van de groepering is niet meer een strook, een blok, of een afgeronde wooneenheid. Rietveld maakt een soort pleinruimte omgeven door vier gelijke blokjes die om een denkbeeldig middelpunt draaien als de schoepen van een rad. Bij de verkavelingen met gesloten bouwblokken, stroken of wooneenheden is er sprake van optelling van de basiselementen om tot grotere groepen te komen. Het stratenpatroon vormt daarbij het lineaire element waarlangs de opstelling plaatsvindt. Bij de groepering die Rietveld voorstelt speelt deze lineaire additie geen rol. De groepering is een soort breiwerk. Rondom het pleintje bevinden zich opnieuw acht pleintjes. De 'buitenkant' van de schoepen van het eerste plein vormen de 'binnenkant' van de volgende acht. De richting van de pleintjes is om en om verschillend. Dat het Rietveld werkelijk te doen is geweest om de uitschakeling van de lineaire optelling bewijst de vorm van de wijk. Vier langerekte buurten vormen tezamen een wijk. Deze zijn opnieuw gegroepeerd als de schoepen van een turbine.

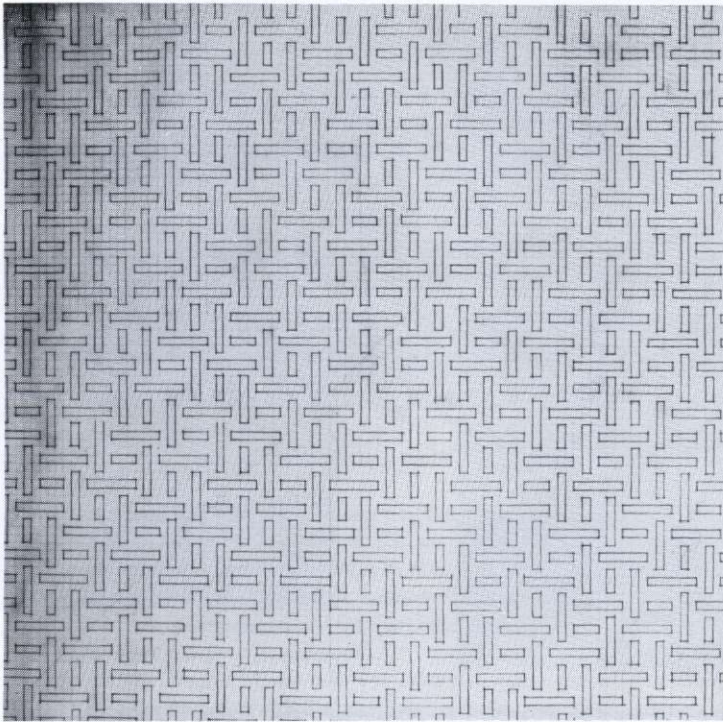
Het turbine-principe is in de stedenbouw niet onbekend. In de Sitte-school werd het turbine-plein gebruikt. Het gaf de garantie van een gesloten pleinbeeld, zonder dat daarbij het verkeer werd gehinderd. Inderdaad maakt ook Rietveld in zijn groepering van deze tweeslachtigheid gebruik. Het gaat hem echter niet om het verkeer maar om de gesuggereerde dynamiek van de ruimte. Op kleinere schaal had hij in

1934 al eens met dit principe geëxperimenteerd. Het vierkante tafeltje en de kruk van elf gelijke plankjes uit de serie kratmeubelen hebben een turbinevormig onderstel. Het geeft aan de meubels een suggestie van onbalans, maar de praktijk leert anders.

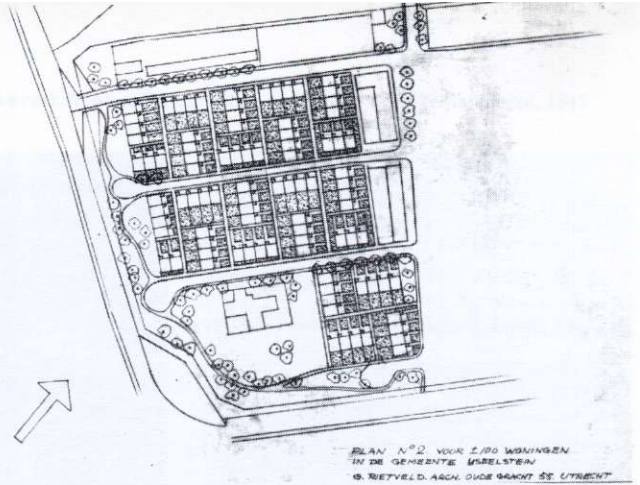
In de ontwerpschetsen voor het dorp Nagele uit 1948 duikt de turbineverkaveling opnieuw op. Vergelijkbaar met het werk aan Zuidwijk

Gerrit Rietveld, schetsontwerp Nagele, 1948

Gerrit Rietveld, situatieloze studie n.a.v. Nagele, 1948

Gerrit Rietveld, schetsontwerp voor c. 100 woningen in IJselstein, ongedateerd

zijn de omzwervingen die Rietveld uiteindelijk doen belanden bij een ontwerpstudie die in kracht die van Zuidwijk overtreft. Ook hier weer de turbine-vorm, nu evenwel met twee verweven motieven, waardoor de complexiteit exponentieel toeneemt.

HET CENTRUMLOZE LABYRINT

Het moet nu duidelijk zijn waarom Rietveld voor het stedenbouwkundig plan Hoograven een variant op de hem voorgeschotelde verkaveling bedacht.¹⁰ En eigenlijk is de hier afgedrukte versie nog een compromis. Want in een eerdere schets bestaat de zig-zag bebouwing uit losse schuine S-vormige flats. Zoals bij de ketting met losse schakels is de straatruimte er geheel verdwenen. De invuloefening die hij heeft gedaan bij de realisatie van het project moet ver van zijn bed hebben gestaan. Vooral het patroon van straten, binnenruimtes en lineaire ruimte-vormen moet onverteerbaar zijn geweest. Desondanks probeert hij toch nog iets te realiseren van de 'nieuwe architectuur'. In de toelichting schrijft hij:

*'Bij de lagere bouw hebben we het middengedeelte van het dak verhoogd, hetgeen door de dubbele afsluiting tevens een goede isolatie vormt. Deze vorm is voornamelijk gekozen om te voorkomen, dat de hoger wonenden op dorre vlakten zouden kijken. Er is nu enig reliëf ontstaan en een kleurindeling. Daar het eigenlijke voordeel van het platte dak niet is gebruikt vanwege de hoge kosten van een begaanbaar dak met toegang, blijft nu als belangrijkste winst de ruimtelijke samenwerking, welke men bij schuine daken mist.'*¹¹

Het is een poging om het verschil tussen 'onder' en 'boven' op te heffen.

'De nieuwe architectuur heeft het begrip monumentaal onafhankelijk gemaakt van groot en klein (aangezien het woord 'monumentaal' verbruikt is zet zij daarvoor in de plaats het woord 'beeldend'). Zij heeft gedemonstreerd, dat alles is door verhouding, verhouding van het een tot het ander.

De nieuwe architectuur heeft te niet gedaan zowel de eentonige herhaling als de starre gelijkheid van twee helften, het spiegelbeeld, de symmetrie. Zij kent geen repetitieering in tijd, geen straatwand of normalisatie. Een complex is evenzeer een geheel als het zelfstandige huis dit is. Zoowel voor het complex als voor de stad gelden dezelfde wetten als voor het afzonderlijke woonhuis [...] Ook heeft de nieuwe architectuur het 'voor'

10. Rietveld is via een achterdeur aan deze opdracht gekomen. Aanvankelijk was ze naar J.J.P. Oud gegaan. Om opportunistische redenen had Oud de opdrachtgever voorgesteld de opdracht te geven aan het duo Oud-Rietveld. Onder alle ontwerptekeningen staan dan ook beide namen. Bij het opmaken van het bestek moet Oud veel moeite doen zich van de opdracht te ontdoen. Rietveld werkt verder aan de opdracht met J. van Grunsven en H. Schröder. Het is niet aannemelijk dat Oud iets aan het ontwerp heeft gedaan. Zie hiervoor de correspondentie in het Rietveld NDB-archief tussen Oud en Rietveld en de Directeur Gemeentelijke Bouw en Woningdienst Utrecht.
11. G. Rietveld, 'Opdracht en streven', *Goed wonen*, 10 (1957) 9, p.187.
12. Th. van Doesburg, a.w., pp.79, 81.
13. A. van Eyck, 'De bal kaatst terug', *Forum*, 13 (1958) 3, pp.104-111.
14. Hierbij moet ondermeer gedacht worden aan de bejaardenwoningen in Amsterdam-Slotermeer, samen met Jan Rietveld, ontwerp 1951, aan het ontwerp voor Nagele uit 1952/53, aan het cultureel centrum te Jeruzalem, ontwerp 1958, aan het woningbouwontwerp in Amsterdam-Buikerslotermeer uit 1962 en aan de schetsen voor het Sonsbeekpaviljoen uit 1965.

en 'achter', rechts, ja zoo mogelijk ook het 'boven' en 'onder' gelijkwaardig gemaakt.¹²

Rietveld moet deze woorden in gedachten hebben gehad bij het vervaardigen van zijn stedenbouwkundige studies, die hun culminatiepunt vonden in de situatielose turbineverkevelingen van Zuidwijk en Nagele. Wat hij al met het ontwerp van de kernhuizen was begonnen wordt hier gecompleteerd.

Ligt hier niet het schetsmatige begin van wat Van Eyck een paar jaar later de configuratieve methode zou noemen? Waarmee hij zich definitief van de oudere generatie moderne architecten dacht te onderscheiden? Aldo van Eyck schrijft in 1958 in *Forum*,

'Ik bewonder Rietveld om zijn kunstenaarschap, om de magnifieke dingen die hij in de Stijltijd maakte. Om de wijze waarop hij eigenhandig een nieuwe architectuurtaal in elkaar smeedde, die had kunnen evolueren tot wat Mondriaan en Van Doesburg voor ogen hadden, een bevrijdende menselijke habitat [...] Ik respecteer hem verder voor de wijze waarop hij stand gehouden heeft.'

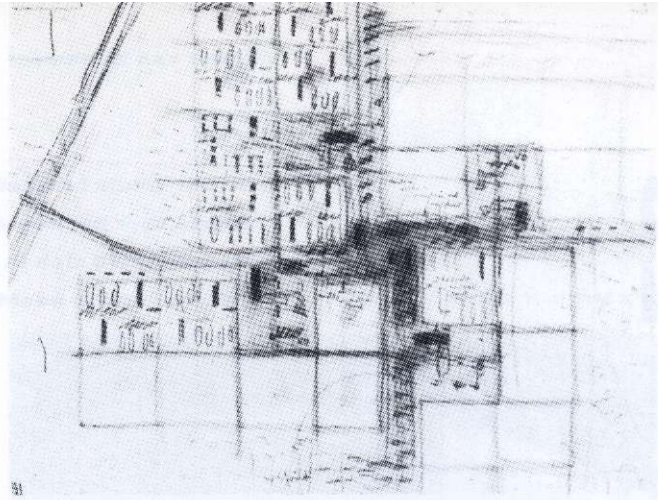
En verderop:

*'Er is iets dat Rietveld van de grote problemen, die de architectuur en stedenbouw medebepalen, heeft afgehouden. Zijn anti-intellectualisme heeft dit zeker in de hand gewerkt.'*¹³

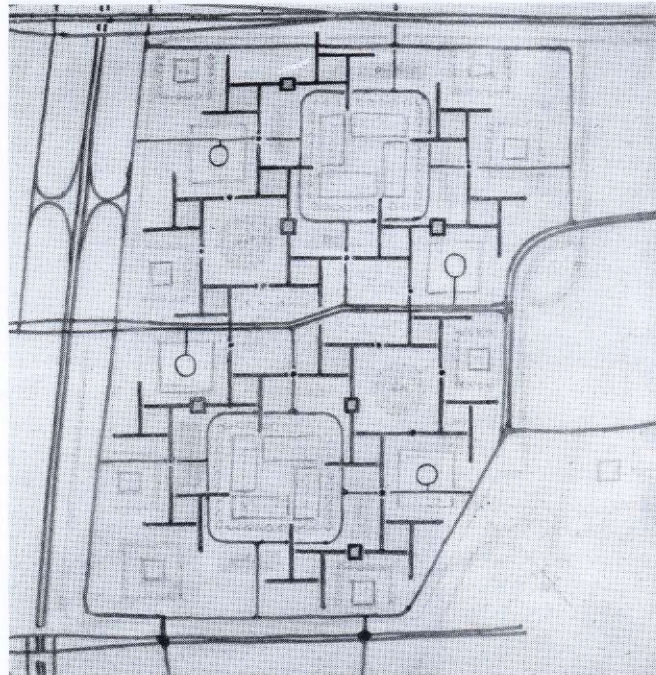
Van Eyck projecteert de betekenis van Rietveld in de onvoltooid gebleven architectuurtaal van de vroege periode, de latjesstoel en het Schröderhuis, en in zijn capaciteit tot het vormgeven van de afzonderlijke ruimte, het Sonsbeekpaviljoen en het paviljoen voor de Biennale van Venetië. Dit laatste paviljoen mag dan wel voor Van Eyck het prachtige voorbeeld zijn van Rietvelds kunnen, of moet ik zeggen kunst, om *vanuit de ruimte de materie te benaderen*, over de principiële betekenis van de structuur van de plattegrond rept hij niet. Hij ontnemt op grove manier de blik op de directe betekenis van Rietveld voor zijn eigen werk.¹⁴ Eveneens is de betekenis van Rietveld voor het werk van Van Eycks generatiegenoten en hun leerlingen - Blom en alle andere Nederlandse structuralisten - verduisterd: de perfect geënceneerde vadermoord.

Er is een blokje, op twee manieren geörienteerd. Er is een plein, op twee manieren gedraaid. Dat is eigenlijk alles. De strokenbouw was geboren uit een extreme rationalisering van het gesloten bouwblok. De turbineverkeveling is op haar beurt resultaat van een extreme binarisering van de strokenbouw. Er is geen monumentaliteit meer van een primaire en secundaire geleiding. Alle objecten, ruimtes, zijden en richtingen zijn gelijkwaardig geworden. Het monumentale in de architectuur drijft op het systeem van de representatie. Deze is niet opgelost door eentonige herhaling, maar door excessieve menigvuldigheid en gelijkwaardigheid. Elke turbine vormt de kiem van acht belendende turbines; van huis tot stadsdeel weerklinkt de echo van hetzelfde beginsel. In een dergelijke onmonumentale stadswijk, waar alle architectonische evenementen in dezelfde mate zijn geïntensiveerd, heerst de extase van de democratie van het dagelijks leven. De absolute helderheid en doorzichtigheid van de stad van de strokenbouw is verdwenen. Daarvoor in de plaats komt het centrumloze labyrint. De verschrikking van dit doolhof is niet het monster dat zich op een geheime plek verborgen houdt, maar de menselijke gemoedelijkheid die zich tot in alle uithoeken uitstrekt.

Is Rietveld hier te ver gegaan? Doet het grote verschil tussen de achtereenvolgende verkevelingsstudies niet een grote labiliteit bij hem vermoeden? Dat zal allemaal wel. Ik houd het erop dat in de loop van het proces van binarisering plots een enorme versnelling is opgetreden. Om aan de zin van de dialektiek te ontsnappen heeft de architectuur toen haar eigen exces voortgebracht. Nadien heeft een hele generatie zich ledig gehouden met de poging hierin de dialektiek van de zin te herstellen.

J.B. Bakema, ontwerp Pendrecht, 1951

Aldo van Eyck, voorstudie stedenbouwkundig plan Amsterdam-Buikslotermeer, 1962

Piet Blom, Pestalozzidorp, Prix de Rome 1962

